

KATARZYNA KABACIŃSKA-ŁUCZAK

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

MONIKA NAWROT-BOROWSKA

*Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy*

DZIECIĘCE ZABAWKI ŚWIĄTECZNE W ŚWIELE WYBRANYCH ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH 2. POŁOWY XIX I POCZĄTKU XX WIEKU

ABSTRACT. Kabacińska-Łuczak Katarzyna, Nawrot-Borowska Monika, *Dziecięce zabawki świąteczne w świetle wybranych źródeł ikonograficznych 2. połowy XIX i początku XX wieku* [Children's Christmas Toys in the Light of Selected Iconographic Sources from the 2nd Half of the 19th and the Beginning of the 20th Century]. *Studia Edukacyjne* nr 46, 2017, Poznań 2017, pp. 89-112. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2017.46.7

The aim of this study is the reconstruction of children's toys received by them during the Christmas period in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century. In its subject matter, the article refers, on the one hand, to the deliberations about Christmas toys and, on the other hand, it is part of the ever-growing trend of research on children's toys from the historical and pedagogical perspective. The text is part of the triptych prepared by the authors on the subject of children's Christmas toys during the period of Partitions of Poland. Selected iconographic sources – press graphics, Christmas postcards and photographs on which children's toys can be found, comprise the source basis of this part. They are sources important for cognitive reasons, because they show the image of toys of the time, their appearance, shape, size, the way they were made, decorated, etc. They also indicate which toys were particularly popular (fashionable) and liked by children in the analysed period, and show the ways they were used.

Key words: children's toys, Christmas, gifts, iconographic sources, second half of the 19th and beginning of the 20th century, press graphics, Christmas cards, photography

Wprowadzenie

Życie człowieka dzieli się między czas pracy i czas świętowania. Pierwszy zabezpiecza jednostkę finansowo, daje poczucie samorealizacji, drugi jest czasem odpoczynku i zabawy, ale też refleksji i zadumy. Te dwie perspekty-

wy już od narodzin determinują ludzką egzystencję¹, wprowadzają pewien porządek, powtarzalność, dają poczucie bezpieczeństwa i przynależności do grupy społecznej. Czas świętowania w społeczeństwach dawnych był związany przede wszystkim w uroczystościami religijnymi.

Obrzędy i rytuały obejmują różnorakie dziedziny, poprzez które człowiek wprowadzony zostaje w wydarzenia o charakterze nadprzyrodzonym, świętym, świątecznym, ale i uświęcającym².

Według Kazimierza Żygulskiego,

święto jest fazą szczególnie intensywnej inicjacji i socjalizacji kulturalnej jednostki, która wtedy właśnie może bardzo aktywnie, od wieku dziecięcego, uczestniczyć zwykle zarówno w przygotowaniu dnia świątecznego, jak i jego przebiegu³.

Podobnie uważał XIX-wieczny publicysta i pisarz religijny Marian Bartynowski⁴, który powołując się na słowa Korneliusza Tacyta, napisał:

sposób myślenia, zamiary i chęci nasze potrafimy okazać na zewnątrz a nawet uwiecznić tylko w naszych zwyczajach i obyczajach, słowem w postępowaniu naszym⁵.

Refleksje te w pełni korespondują z obchodami świąt Bożego Narodzenia – świąt, które

wpięły się w tradycję chrześcijańską jako swego rodzaju zawłaszczenie rzymskich Saturnaliów – święta Niezwyciężonego Słońca, obchodzonego w dniach 17-24 grudnia. Ze świętami Bożego Narodzenia zbiegało się także wiele kultów słowiańskich – był to czas magiczny⁶.

¹ Por. K. Kabacińska-Łuczak, K. Ratajczak, *Dynamika przemian od społeczeństwa tradycyjnego do ery nowoczesności*, [w:] *Rekonstrukcje tożsamości w kulturze natychmiastowości*, red. D. Hejwosz-Gromkowska, Poznań 2014, s. 23-98; tychże, *Dziecko chłopskie w czasie sacrum – konteksty edukacyjne (średniowiecze-epoka nowożytna)*, *Studia Edukacyjne*, 2013, 28.

² H. Nadrowski, *Sacrum czasoprzestrzeni – reinterpretacja – kontrowersje – świat wartości*, Toruń 2012, s. 49-50; por. K. Kabacińska-Łuczak, M. Nawrot-Borowska, *Co podarować dziecku na Gwiazdkę? Porady pedagogiczne i oferty reklamowe dla kupujących zabawki z II połowy XIX i początku XX wieku*, [w:] *Dom – codzienność i święto. Ceremonie i tradycje rodzinne. Studia historyczno-antropologiczne*, red. B. Popiołek, M. Gadocha, A. Chłosta-Sikorska, Kraków 2018 (w druku).

³ K. Żygulski, *Święto i kultura. Święta dawne i nowe. Rozważania socjologa*, Warszawa 1981, s. 48.

⁴ Por. Bartynowski Marian (1866-1936) pisarz religijny, publicysta, dziennikarz, *Bibliografia Historii Wielkopolski za lata 1939-2000 osoby A-Ż*, Biblioteka PTPN, <http://www.biblioteka.ptpn.poznan.pl/sites/default/files/bibliografiaosoby.pdf>, (22.02.2018).

⁵ M. Bartynowski, *Obchód świąt Bożego Narodzenia w Polsce. (Kilka szczegółów z dziedziny prawa kanonicznego i archeologii)*, Kraków 1887, s. 3.

⁶ O ludowych czarach w średniowieczu, w których uczestniczyły dzieci i młodzież, wspomina w swych kazaniach morawski benedyktyn Jan z Holešvowa (1366-1436), zob.: B. Wojciechowska, *Od Godów do świętej Łucji. Obrzędy doroczne w Polsce późnego średniowiecza*, Kielce 2000, s. 24, por. K. Kabacińska-Łuczak, K. Ratajczak, *Dziecko chłopskie w czasie sacrum*.

Niewątpliwie, czas Bożego Narodzenia obfitował w wiele zwyczajów, w których uczestniczyły dzieci i młodzież, kształtując w ten sposób, w procesie transmisji kulturowej, kompetencje kulturowe. Ów kapitał był kształtowany także poprzez uczestnictwo w obrzędach bożonarodzeniowych. Do jednych z nich należało wręczanie podarków, „wpisane” w tradycję, której elementami były na przykład modlitwa przed otrzymaniem prezentu, rozmowa z Gwiazdorem, wysłuchanie moralizatorskich zaleceń wychowawczych itp. Do dziecięcych wymarzonych prezentów wywołujących radość i szczęście należały oczywiście zabawki, ilustrowane książeczki, łakocie – słodczyce, owoce, bakalie. Na terenie ziem polskich w XIX wieku zwyczaj obdarowywania dzieci upominkami w okresie świątecznym miał miejsce głównie w rodzinach zamożnych – arystokratycznych, ziemiańskich, czy mieszczańskich⁷.

Okres świąteczny na obszarze ziem polskich obchodzono kilka dni, łącząc schyłek starego oraz początek nowego roku. Czas ten nazywano godami. „Gody” znaczą czas od Bożego Narodzenia do Trzech Króli, w którym wszystkie wieczory nazywano „świętami”, wystrzegając się podczas tychże wszelkiej pracy, spędzając czas wyłącznie na wzajemnych odwiedzinach, ugaszczaniu i śpiewaniu prastarych pieśni, które duchowieństwo postarało się zastąpić jasełkami i kolędami o narodzeniu Jezusa Chrystusa. „Wyrażenie «od god» znaczy w jednych stronach od Bożego Narodzenia, a w innych od Nowego Roku”⁸ – czytamy w *Encyklopedii staropolskiej* Zygmunta Glogera.

Prezenty dzieci znajdowały jednak nie tylko pod choinką w dzień Wigilii, ale otrzymywały je także z okazji Nowego Roku. Ten staropolski zwyczaj nazywano Kolendą⁹, a praktykowano go szczególnie w ziemiańskich dworach i związany był z odwiedzinami wiejskich kolędników, którzy w zamian za pieśni i życzenia otrzymywali dary – smakołyki, alkohol, czy pieniądze. Wręczanie upominków w dzień Nowego Roku miało zapewnić szczęście i pomyślność na cały kolejny rok.

Żaden dzień nie jest tak powszechnie żądany i oczekiwany jak dzień Nowego Roku, o żadnym tyle nie mówią, na żaden tyle przygotowań nie robią (...) Zgoła wszyscy się na ten dzień cieszą. Starzy mają nadzieję, że lepiej będzie w tym roku jak w przeszłym,

⁷ W rodzinach chłopskich podtrzymywano „stare” tradycje zdobienia izby. W opracowaniach o chłopskich zwyczajach i obchodach świąt Bożego Narodzenia z II poł. XIX wieku i pocz. XX stulecia niewiele jest informacji o choince, podarkach świątecznych, por. np. W. Przerwa-Tetmajer, *Gody i godne święta czyli Okres świąt Bożego Narodzenia w Krakowskiem*, Kraków 1898; J. Kantor, *Zwyczaj święt Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy w okolicy Jarosławia*, Kraków 1913.

⁸ Gody, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. II, Warszawa 1901, s. 196; por. W. Przerwa-Tetmajer, *Gody i godne święta*, s. 1.

⁹ Historia kolędy, sięgająca jeszcze czasów pogańskich, oraz obchodzenia Godów, świąt spotkania się starego i nowego roku oraz wręczania z tej okazji podarków, zob.: *Kolęda*, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. III, Warszawa 1902, s. 56- 59; zob. też: *Wilja*, tamże, t. I, 1900, s. 437; *Gody*, tamże, t. II, 1901, s. 196.

młodzież się raduje, że w nowym roku zaczną się zapusty, a dzieci skaczą z ukontentowania, bo myślą, że jaką kolędę dostaną¹⁰

czytamy w jednej z powiastek Klementyny z Tańskich Hoffmanowej z początku XIX wieku. Kolęda dla dzieci składała się najczęściej z zabawek czy książeczek, ponieważ „Na Nowy Rok (...) grzecznym dzieciom dają się zabawki i inne podarunki”¹¹. Upominki rozdawano także w dzień Trzech Króli, na pamiątkę darów ofiarowanych Jezusowi przez trzech mędrców. Nazywany był on szczodrym dniem, a poprzedzający go wieczór – szczodrym wieczorem. To właśnie tego wieczoru rozdawano służbie, krewnym i dzieciom drobne prezenty oraz pierożki, zwane szczodrakami¹².

Zwyczaj wkładania upominków pod choinkę przywędrował na teren ziem polskich z Niemiec, wraz z samą choinką jako symbolem świąt Bożego Narodzenia. Przywoływany już Zygmunt Gloger tak opisuje ten obyczaj:

Za t. zw. „czasów pruskich” t. j. w latach 1795-1806, przyjęto w Warszawie od Niemców zwyczaj w wigilię Bożego Narodzenia ubierania dla dzieci sosenki lub jodełki orzechami, cukierkami, jabłuskami z mnóstwem świeczek woskowych lub kawałków stoczek różnokolorowego. Pierwej był w Polsce tylko zwyczaj zawieszania w dniu tym u belek w izbie „gwiazdek” robionych z różnokolorowych opłatków na pamiątkę gwiazdy, symbolizującej narodziny Zbawiciela (...) Podarunki, dawane w dniu tym dzieciom i domownikom, zowią się: „na gwiazdkę”¹³.

¹⁰ *Styczeń. Kolęda*, [w:] *Powieści moralne dla dzieci przez autorkę Pamiątki po dobrej matce*, Warszawa 1820, s. 3.

¹¹ *Zabawki z lalką. Obrazek I. Wandzia znajduje lalkę*, [w:] *Lalka. Podarunek młodym panienczkom z obrazkami. Rozmowy, powiastki, bajeczki dla dzieci*, Lwów, ok. 1850, s. 2.

¹² *Szczodry wieczór*, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, tom IV, Warszawa 1903, s. 308-309.

¹³ *Gwiazdka*, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1901, s. 226; Podobnie wyjaśniano na łamach czasopisma „Myśl Niepodległa” z 1910 r., dodatkowo szczegółowo opisując okoliczności obdarowywania dzieci na Gwiazdkę, zwaną także Choinką czy Drzewkiem: „Wilia Świąt Bożego Narodzenia zowie się w mowie potocznej Gwiazdką (...) w ów dzień zaczęto zawieszać u powały gwiazdki, uklejone z różnokolorowych opłatków na pamiątkę gwiazdy, przyświecającej w Betlejemie (...) Po spożyciu uczyły wigilijnej jedna ze starszych osób prowadzi dzieci do ciemnego pokoju i tam daje im do zrozumienia, że horoskopy co do „Gwiazdki”, „Choinki” czy „Drzewka” przedstawiają się bardzo źle, gdyż dzieci w ciągu roku były niegrzeczne. Tymczasem reszta osób starszych w innym pokoju zapala choinkę, czyni ostateczny przegląd darów, które, o ile to tylko możliwe, wieszają na drzewku, a wreszcie, bierze się dzwonek i dzwoni. Dzieci już wiedzą, że sygnał ten wzywa je do zapalanej choinki. Następuje najbardziej radosna chwila w życiu rodzinnym. Uczucie błęgiego szczęścia ogarnia wszystkich. Na choince pali się mnóstwo świeczek, cała choinka jest obwieszona złożonymi orzechami, piernikami, jabłkami, girlandami kolorowych papierków. Pod choinką, u jej pnia, stoi Szopka, czyli Stajenka Betlejemka, z wyobrażeniem Dziewicy Marii, św. Józefa, Dzieciątka Jezus w żłobie, osiołka, wołu, pastuszków (...) Gwiazdka jako uroczystość rodzinna jest tak silnie związana z naszym życiem obyczajowym, że gdyby się ją zniszczyło, wyrządziłoby się krzywdę ogółowi, a przede wszystkim dzieciom, które chwilę tę zaliczają do najpiękniejszych w swoim życiu i nieraz jeszcze wspominają ją rzewnie w późnej starości (...)”, „Myśl Niepodległa” 1910, nr 156, s. 1729-1731.

Zwyczaj więc darowywania dzieciom podarunków w dniu Wigilii nazywano Gwiazdka¹⁴. W praktyce jednak terminów kolęda czy gwiazdka używano zamiennie, określając zwyczaj obdarowywania się nawzajem w wieczór wigilijny prezentami. „Podarunki nazywane kolendą rozdają się w Wigilię narodzin Chrystusa, czyli w wigilię Bożego Narodzenia”¹⁵.

Cel, ustalenia terminologiczne i możliwości źródłowe

Celem niniejszych rozważań jest rekonstrukcja zabawek dziecięcych otrzymywanych podczas świąt Bożego Narodzenia. Artykuł w swojej tematyce nawiązuje z jednej strony do rozważań nad zabawkami świątecznymi¹⁶, z drugiej – wpisuje się w coraz prężniej rozwijający się nurt badań nad zabawkami dziecięcymi z perspektywy historyczno-pedagogicznej¹⁷. Ponadto, dawanie dzieciom prezentów stanowi ponadczasową tradycję świąt Bożego Narodzenia. W okresie przedświątecznym współcześni rodzice mają podobne dylematy, jak ich przodkowie w 2. połowie XIX wieku i na początku ubiegłego stulecia: jakie zabawki kupić, gdzie i w jakiej cenie, ile przedmiotów zabawy podarować, z czego mają być wykonane, jak mają wyglądać itp. Pytania te stawiało się i nadal stawia najczęściej właśnie w czasie przedświątecznym.

Wśród bogactwa źródeł historycznych pozyskanych do analizy problematyki zabawek świątecznych warto wskazać: źródła materialne, teksty pisane

¹⁴ Gwiazdka: (...) podarunek, ofiarowywany dzieciom w Wigilię Bożego Narodzenia, [w:] M. Arcta, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa 1916, s. 402.

¹⁵ L. Biart, *Pogadanki braci z siostrami, spisane ku zabawie młodych czytelników*, przekł. J. Chęciński, Warszawa 1875, s. 177.

¹⁶ Por. M. Nawrot-Borowska, K. Kabacińska-Łuczak, *Co podarować dziecku na Gwiazdkę?* Kolejna publikacja obu autorek z tego cyklu będzie dotyczyć zabawek świątecznych w tekstach literackich i czasopismach adresowanych do dzieci – materiał w opracowaniu.

¹⁷ Por. wybrane artykuły: D. Żołądź-Strzelczyk, „A cacek też dużo było”. *Zabawki dziecięce na ziemiach polskich w średniowieczu i epoce nowożytnej*, *Kwartalnik Historyczny*, 2013, 1, także, *Rola zabawek w przygotowaniu do pełnienia ról społecznych kobiecych i męskich w epoce nowożytnej*, [w:] *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015; K. Kabacińska, *Zabawy i zabawki dziecięce w świetle polskiej nowelistyki pozytywistycznej*, *Zabawy i Zabawki*, 2008, 1-4, także, *Od grzechotki do... – słów kilka o zabawkach dziecięcych*, *Studia Edukacyjne*, 2010, 11; M. Nawrot-Borowska, *Zabawy i zabawki dziecięce w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku – wybrane problemy z wykorzystaniem grafik z epoki*, *Biuletyn Historii Wychowania*, 2013, 30, także, *Obrazki z dziejów lalki*, [w:] *Z badań nad tradycją polskiej pedagogiki*, t. 2: *Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Danucie Koźmian*, red. E. Magiera, J. Król, Szczecin 2016; wybrane pozycje książkowe: K. Kabacińska, *Zabawy i zabawki dziecięce w osiemnastowiecznej Polsce*, Poznań 2007; D. Żołądź-Strzelczyk, K. Kabacińska (red.), *Dawne zabawy dziecięce*, Kielce – Warszawa 2008; tychże, *Dawne i współczesne zabawki dziecięce*, Poznań 2010; tychże, *Zabawka – przedmiot ludyczny i obiekt kolekcjonerski*, Poznań 2016; D. Żołądź-Strzelczyk i in., *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku*, Wrocław 2016 – tutaj szczegółowa bibliografia dotycząca problematyki zabawek dziecięcych s. 437-457.

oraz materiały ikonograficzne¹⁸. Wykorzystane w niniejszej analizie wybrane źródła ikonograficzne – grafiki prasowe¹⁹, pocztówki i fotografie, na których można znaleźć zabawki dziecięce – są istotne ze względów poznawczych, ponieważ ukazują obraz ówczesnych zabawek – ich wygląd, kształt, wielkość, sposób wykonania, zdobienia itp. Wskazują też, jakie zabawki były szczególnie popularne (można nawet użyć stwierdzenia – modne) i lubiane przez dzieci w danym okresie. Na wskazanych źródłach najczęściej przedstawione są same zabawki lub dziecko z zabawkami. Niestety, w analizowanych materiałach rzadko został uchwycony moment dzieci bawiących się danymi zabawkami w świątecznej atmosferze. Źródła ikonograficzne są więc cennym materiałem do badania zabawek dziecięcych, zaś szczególnie ważny jest ich przekaz. Dla historyka wychowania analizującego zabawkę nie jest priorytetowa technika wykonania czy wartość artystyczna dzieła ikonograficznego. Istotny jest właśnie ów przekaz, dający badaczowi przede wszystkim odpowiedź na pytania: jak wyglądała zabawka – w kontekście niniejszej analizy – zabawka podarowana dziecku na święta Bożego Narodzenia, jakie miała kształty, jaka była reakcja dziecka na otrzymany prezent, w jaki sposób ją wykorzystywało w zabawie itp.

Za zabawkę – w interesującym nas okresie – został uznany każdy przedmiot wykonany celowo do zabawy. *Słownik języka polskiego* Samuela Bogusława Linde z 1814 roku zabawkami określał: „zabaweczki, którymi dzieci się bawią, lalki itp.”²⁰. Natomiast definicja zabawki znajdująca się w *Słowniku języka polskiego* z roku 1861 ma kilka znaczeń. Z punktu widzenia naszych rozważań ważne są dwa: pierwsze – „przedmiot do zabawy, rozrywki” oraz drugie – „rzecz drobna, umyślnie dla zabawy dzieci robiona, np. lalki, koniki, itp.”²¹.

¹⁸ Źródła historyczne wykorzystywane w analizie zabawek dziecięcych: poradniki pedagogiczne, wychowawcze i higieniczne (znajdujemy w nich rady w zakresie doboru zabawek, informacje na temat znaczenia wychowawczego zabawek dla dzieci w określonym wieku), prasę pedagogiczną, kobiecą, rodzinną, społeczno-literacką, dziecięcą (tutaj, szczególnie w okresie przedświątecznym, zamieszczano porady z dziedziny doboru zabawek, recenzje nowości rynku zabawkarskiego, reklamy składów z zabawkami, grafiki, powiastki, historyjki, wzory zabawek do samodzielnego wykonania), cenniki fabryk i składów zabawek (ukazywały repertuar zabawek produkowanych lub sprzedawanych przez daną firmę w określonym okresie i ich ceny), kalendarze (porady z zakresu doboru zabawek i reklamy), literaturę wspomnieniową i pamiętnikarstwo (autorzy wspomnień opisywali swoje zabawki świąteczne, ich rodzaje oraz sposoby wykorzystania), literaturę piękną i literaturę dla dzieci (powieści, nowele, powiastki, bajeczki, czy obrazki i wierszyki – ich autorzy chętnie i często czynili okres Świąt tłem dla fabuły utworów literackich), fotografię i świąteczne kartki pocztowe (ukazują rodzaje zabawek, ich wygląd); por. D. Żołądź-Strzelczyk i in., *Dzieje zabawek dziecięcych*, s. 32-60.

¹⁹ Źródłem bogatym w grafiki ukazujące zabawki są czasopisma dla dzieci. W niniejszym opracowaniu pominięto ten typ źródła, ponieważ zostanie on wykorzystany w przygotowywanym tekście dotyczącym zabawek dziecięcych w tekstach literackich i czasopismach adresowanych do dzieci.

²⁰ *Słownik języka polskiego* przez M.S.B. Linde, t. VI, U-Z, Warszawa 1814, s. 592.

²¹ *Słownik języka polskiego*, obejmujący oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków [...] do podręcznego użytku, cz. 2, P-Ż, Wilno 1861, s. 2063; Z hasłem tym kore-

W słowniku tym można również znaleźć określenie „zabaweczka” – z kwalifikatorem „pieszcz. (...) zabawka”²². W *Słowniku języka polskiego podług Lindego i innych nowszych źródeł* Erazma Rykaczewskiego z 1866 roku termin zabawka ma dwa znaczenia. Pierwsze: „zdrob. mała zabawa, mała rozrywka”, drugie „to, czem się dzieci bawią. Kupiłem mu drewnianego konika na zabawkę”²³. W 1869 roku jeden z przewodników higienicznych podawał: „przedmioty, które dzieciom do zabawy służą, nazywamy zabawkami”²⁴. Z kolei *Słownik języka polskiego* z 1927 roku pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego zabawką określał „przedmiot do zabawiania dzieci, cacko, zabaweczka, np. konik, lalka”²⁵. Cel zaś zabawek stanowiło „dostarczenie dzieciom przyjemnych wrażeń, przyczyniających się bądź to pośrednio, bądź bezpośrednio do pomyślnego rozwoju władz fizycznych i umysłowych”²⁶. W niniejszych rozważaniach, na podstawie analizy znaczeń terminu zabawka z XIX i początku XX wieku, przyjęto więc, że zabawką będzie przedmiot celowo wyprodukowany do zabawy²⁷.

Grafiki prasowe

Na wiek XIX przypada niewątpliwie rozwój czasopiśmiennictwa. Co istotne z punktu widzenia poruszanego w niniejszym tekście zagadnienia, już od lat 20. tegoż wieku następuje rozwój ilustrowanych czasopism, a od lat 50. można datować niebawym rozkwit polskiej ilustracji prasowej, który swoje apogeum osiągnął w latach 1860-1880 na kartach „Tygodnika Ilustrowanego” i „Kłósów”²⁸.

sponduje następujące w kolejności: „Zabawkowy, (...) służący do zabawiania, od zabawek dziecinnych”, tamże, s. 2063.

²² Tamże.

²³ E. Rykaczewski, *Słownik języka polskiego podług Lindego i innych nowszych źródeł*, t. II, Berlin – Poznań 1866, s. 1056.

²⁴ *Przewodnik w zdrowym pielęgnowaniu dzieci od przyjscia na świat aż do dojrzecia, skreślony przez przyjaciela dzieci (lekarza)*, Lwów 1869, s. 84.

²⁵ *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1927, z. 44, s. 17.

²⁶ R. Rogożewski, *Jakie zabawki kupować dzieciom*, „Dziecko” 1913, nr 9, s. 533. Por. M. Nawrot-Borowska, K. Kabacińska-Łuczak, *Co podarować dziecku na Gwiazdkę?*

²⁷ Por. współczesną definicję zabawki autorstwa Jana Bujaka: „przedmiot materialny specjalnie wykonany do celów zabawowych, który zawiera w sobie treści kulturowe właściwej dla niego epoki lub epok minionych z zakresu kultury materialnej, duchowej lub społecznej i przekazuje je w sposób budzący określone postawy ludzkie, a za ich pośrednictwem kształtuje rozwój fizyczny, psychiczny lub emocjonalny”, J. Bujak, *Zabawki w Europie. Zarys dziejów – rozwój zainteresowań*, Kraków 1988, s. 15.

²⁸ M.A. Quinkenstein (red.), *Grafika prasowa w XIX wieku*, Kórnik 2007, s. 6; por. B. Szyndler, *Tygodnik ilustrowany „Kłósów” (1865-1890)*, Wrocław 1981.

Sceny prezentowane na grafikach prasowych pozwalają zobaczyć przede wszystkim wygląd zabawki, jej sposób wykonania, zdobienia. Ukazują także różnorodne sposoby wykorzystania zabawek przez dzieci, bowiem zabawki w tego rodzaju ilustracjach, w przeciwieństwie do form malarskich czy fotografii, zwykle przedstawiane są w scenach zabaw dziecięcych. Widzimy więc nie tylko czym, ale i jak bawiły się dzieci²⁹.

Na prezentowanych wybranych grafikach czasopism adresowanych do dorosłych można znaleźć świąteczne zabawki dziecięce w różnych kontekstach: jako obiekt marzeń i westchnień (ryc. 1 i 2), jako prezent odbierany po wieczery wigilijnej (ryc. 3) i wręczany przez Gwiazdora (ryc. 4), jako przedmiot zabawy (ryc. 5, 6 i 7) oraz wyczekaną i ukochaną rzecz (ryc. 8, 9).

Zabawki umieszczone na świątecznej wystawie sklepowej są zapewne nierealnym marzeniem stojącej przed sklepem dziewczynki. Rysunek Ksawerego Pillatiego koresponduje z informacjami z działu „Kronika Tygodniowa”. Redakcja zwraca uwagę:

Jesteśmy więc w przeddzień świąt (...). Już jakiś bogaty dziadek kupił lalczkę dla swej wnuczki za 3,000 franków, ucząc ją rozrzutności zawczasu, zamiast tej niezaprzeczonej prawdy, że za te pieniądze możnaby obdarować lalkami z tysiąc dziewczątek, które się podarunku od nikogo spodziewać nie mają prawa³⁰.

Zapewne taką dziewczynkę uwiecznił K. Pillati. Biedna, bosa, z podpartą na ręce głową, tęsknym wzrokiem wpatruje się w pięknie ubrane, kosztowne lalki. Oprócz nich na wystawie, w towarzystwie figurki Gwiazdora niosącego ustrojoną dziecinną choinkę, znajdują się między innymi: koniki, armata, domek, mebelki (krzesła i stolik) oraz serwis dla lalek – należące do kanonu najpopularniejszych zabawek badanego okresu.

Ryc. 1. „Nie dla mnie...”, rysunek oryginalny Ksawerego Pillatiego (fragment grafiki)

(Źródło: „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 51, s. 402)

²⁹ D. Żołędź-Strzelczyk i in., *Dzieje zabawek dziecięcych*, s. 34.

³⁰ *Kronika Tygodniowa*, „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 51, s. 401.

Marzenia o zabawkach leżących pod choinką zapewne zaprzątały umysły wielu dzieci. Być może maluchy także śniły o upragnionych przedmiotach. Tę właśnie tematykę podejmuje grafika, utrzymana w konwencji onirycznej, zamieszczona w czasopiśmie „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, ilustrowany” (ryc. 2). Nad dwójką śpiących dzieci czuwają aniołowie, z czułością pochylający się nad maleństwami. W dolnej części grafiki zostały umieszczone różne – cenne z punktu widzenia niniejszego opracowania – zabawki. Przy gałązkach choinkowych, symbolizujących czas bożonarodzeniowy, stoi piękny, misternie wykonany konik na biegunach, obok bębenek i trąbka, a poniżej strzelba. Przedmioty te mogą sugerować, że jednym ze śpiących dzieci jest chłopczyk, chcący bawić się w wojsko. Być może drugim dzieckiem jest dziewczynka, gdyż obok konika leży pięknie wystrojona lalka. Ponadto, można jeszcze dostrzec tablicę do rysowania, książeczkę z obrazkami oraz piłkę, co może sugerować, że adresatami tych zabawek były najmłodsze dzieci.

Pod grafiką znajduje się wierszyk Pauli Wężyk, w którym autorka w charakterystycznej dla ówczesnej poezji dziecięcej poetyce łączy owe marzenia dziecięce o przedmiocie materialnym z religijną wartością świąt Bożego Narodzenia.

Jak ptaszęta wpośród gniazdka
 Śpią dziateczki śpią
 I prześlicznie śnią:
 O lalczeczce i koniku,
 O książeczeczce i biczyku,
 O chojence ze świeczkami,
 Z rumianem i jabłuszkami,
 Śnią dziateczki śnią
 I cichutko śpią.
 A na niebie świeci gwiazdka,
 Śpiewa Anioł Stróż:
 Bóg się zrodził już!³¹

Ryc. 2. *Sen dzieci*

(Źródło: „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, ilustrowany” 1910, nr 52, s. 1643)

³¹ „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, ilustrowany” 1910, nr 52, s. 1643.

Ryc. 3. *Gwiazdka* (fragment grafiki)
(Źródło: „Kłosy” 1871, nr 338, s. 401)

ka odprawiana w drewnianym kościółku (u góry), szopka (po lewej), pokłon Trzech Króli (po prawej), a na dole grafiki wieczerza wigilijna (po lewej) oraz choinka (po prawej). Na tym właśnie fragmencie została uchwycona chwila, na którą w święta Bożego Narodzenia czekają wszystkie dzieci – wręczenie prezentów. Autor nie wyeksponował zabawek (pod choinką wyraźnie widać jednak różne, choć trudne do rozpoznania, przedmioty przeznaczone dla dzieci), ale ukazał dziecięce emocje towarzyszące oczekiwaniu na podarki – wyciągnięte w górę ręce świadczą o radości i zniecierpliwieniu. Trzy dziewczynki stojące najbliżej choinki zostały przedstawione w momencie podchodzenia po prezenty wręczane przez stojące przy stole kobiety. Za nimi wbiega chłopczyk z podniesionymi do góry rękoma, jakby bał się, że spóźni się i upominków nie otrzyma.

W Wielkopolsce dzieci czekały na Gwiazdora, który w dużym worku przynosił wymarzone zabawki. Przykładem ilustracji tego zwyczaju może być grafika zamieszczona w czasopiśmie „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, ilustrowany” (ryc. 4) z 1910 roku. Gwiazdor wręcza prezenty dzieciom w różnym wieku. Jest to starszy mężczyzna z brodą, w długim płaszczu z kapturem i czapką na głowie. W jednej ręce trzyma pięknie przybraną, roziskrzoną świecami choinkę, w drugiej pęk różg. Na plecach ma duży wór z prezentami, z którego wystają lalka i konik. Zwyczajem było, iż dziecko przed otrzymaniem upominku od Gwiazdora musiało powiedzieć modlitwę

³² *Boże Narodzenie*, „Kłosy” 1871, nr 338, s. 400.

Interesującym motywem zaprezentowanym na grafikach prasowych jest moment przekazywania prezentów dzieciom. Przykładem może być rycina 3, stanowiąca fragment większej całości. Przedstawiono na niej „zebrane razem wszystkie obrzędy przywiązane do tych świąt, które pośród innych dorocznych, liczą się do najuroczystszych”³². Upamiętniona została więc scena narodzin Pana Jezusa (w centrum) oraz pasterka

lub wierszyk i wykazać, że było grzeczne – w przeciwnym razie zamiast prezentu otrzymywało różgi. Dzieci, ustawione według wieku, czekają więc ze złożonymi do modlitwy rękoma na swoją kolej i wymarzony prezent. Uzupełnieniem tej ryciny jest wierszyk Pauli Wężyk, oddający doskonale specyfikę zachowania dzieci i nastroj chwili:

„Ojcie nasz, Zdrowaś i Wierzę”,
 Drżącym głosem i nieśmiało,
 Ale serdecznie i szczerze,
 Płynie z miłością nie małą.
 Na czele idzie malutka,
 Najmłodsza z gromadki dzieci:
 „Gwiazdorku, grzeczna Helutka,
 Daj tę choinkę co świeci!
 „Gwiazdorku, różgi nie trzeba!”
 Jaś mały, Stasia i Józio,
 Tak proszą wysłańca z nieba,
 Z wystraszoną nieco buzią.
 „Ulżyj twym barkom, Gwiazdorku!”
 Tak Zosia i Zbyszek proszą,
 Pokaż, co masz tam w tym worku,
 Co będzie naszą rozkoszą?”
 Lecz Gwiazdor stary, rzecz znana,
 Wprzód długie prawi morały,
 Więc słów tych dziatwo kochana
 Oj, słuchaj z duszy twej całej!”³³.

Ryc. 4. *Gwiazdor i dzieci*

(Źródło: „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, illustrowany” 1910, nr 52, s. 1658)

³³ P. Wężyk, *Gwiazdor i dzieci*, „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, illustrowany” 1910, nr 52, s. 1658.

Ryc. 5. *Gwiazdka*

(Źródło: „Biesiada Literacka” 1886, nr 52, s. 402)

gunach oraz znajdująca się pod choinką makieta zamku z wieżami, a także stajnie z konikami. Na grafice tej znalazły się zabawki „typowe” dla płci – dziewczynka ma lalkę, chłopczyk konika, biczyk i trąbkę. Takie przedstawienie w pełni koresponduje z ówczesnymi poglądami na rolę zabawki, według których dziecko ma przygotować się do pełnienia odpowiednich ról w społeczeństwie³⁴. „Dzieci – jak twierdzi Dorota Żołądz-Strzelczyk – ze względu na przynależność do określonej płci bawiły się odpowiednimi zabawkami, naśladując obserwowane zachowania i zajęcia dorosłych”³⁵.

Na rycinie 6 ukazano małą dziewczynkę pod choinką, trzymającą w rękę pajaca/arlekina. W objaśnieniu rycin redaktorzy w analizie poniżej ilustracji napisali: „Obrazek z tym podpisem nie potrzebuje objaśnienia długiego; kto

Na grafikach prasowych umieszczonych w czasopismach adresowanych do dorosłych nie ma zbyt wielu przedstawień bawiących się dzieci. Do wyjątków należy rycina z tytułowej strony „Biesiady Literackiej” z roku 1886 (ryc. 5), na której uchwycono scenę pokazania i zapewne wyjaśniania, o czym świadczy gest najstarszej dziewczynki, obrazu ukazującego moment narodzin Bożego Dziecka. Starsze dzieci – stojąca dziewczynka ściskająca w ręce lalkę i siedzące dziecko – z uwagą słuchają opowieści, najmłodszy maluch siedzi na małym krzeselku, w lewej w ręce trzyma chorągiew, w prawej trąbkę i biczyk – zapewne bawił się w musztrę lub inne zabawy żołnierskie. Tę tezę może potwierdzać stojący niedaleko dziecka konik na bie-

³⁴ Por. np. H. Wernic, *Wychowanie dziecka: włącznie do lat 6-ciu*, Warszawa 1902; tegoż, *Praktyczny przewodnik wychowania*, Warszawa 1891; E. J., *Zabawki dziecinne*, „Kłosa” 1885, nr 1068; [Józefa Jaxa-Bąkowska] *Szczęсна, Zabawki dla dzieci*, „Bluszcz” 1899, nr 50; *Skarbiec dla rodzin w mieście i na wsi*, wydawnictwo „Biesiady Literackiej”, t. 1, Warszawa 1888; J. Stella-Sawicki, *Rady dla młodych mężatek*, Warszawa 1910; A. Sobolewska, *O zabawach i rozrywkach dziecięcych*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1912.

³⁵ D. Żołądz-Strzelczyk, „A cacek też dużo było”, s. 7.

na niego spojrzę, pojmie, iż to dziecko, ciesząc się z choinki gwiazdkowej, sięga po jabłko, mówiąc «Bozia dała»³⁶. W dalszej części akcentowali rolę wychowania religijnego w rozwoju dziecka i wpajania patriotyzmu. Z punktu widzenia niniejszej analizy, interesujące są zabawki otrzymane przez dziewczynkę w prezencie bożonarodzeniowym. Podnosząc rączkę po jabłko, dziewczynka przyciska do siebie pajacyka – postać z uwydatnionym nosem, w kombinie z kryzą pod szyją i szpiczastą czapką³⁷. Pod choinką stoi owieczka. Figurki zwierząt były w badanym okresie jednym z ulubionych rodzajów zabawek młodszych i starszych dzieci. Ta zaprezentowana na grafice wydaje się być powleczone naturalną wełną³⁸.

Specyfikę zabawek dziecięcych jako przedmiotów zabawy z ostatnich dekad XIX wieku można zaobserwować na grafice niemieckiego artysty, opublikowanej w noworocznym numerze czasopisma „Kłosy” z 1880 roku (ryc. 7). Grafika nosi tytuł *Choinka* i jak opisała jej przekaz redakcja, autor „w tak oryginalny, naiwny, a pełny wdzięku sposób przeniósł w sfery niebieskie uciechy kolędowe ziemskiej dziatwy niewinnej”³⁹. Aniołki przedstawione na grafice symbolizują dzieci, które radośnie przeżywają czas Bożego Narodzenia.

Widzimy, jak jedne uwijają się wkoło choinki, drugie przygotowują miłe niespodzianki wzajemne, te cieszą się podarkami otrzymanymi, tamte bawią się w strachy, jota w jota jak ludzkie dzieci⁴⁰.

Przyglądając się poszczególnym postaciom, w lewym górnym narożniku widzimy anioła szyjącego ubranka dla leżącej na stoliku małej laleczki, przed aniołem siedzącym pod ośnieżoną choinką stoi stolik pełen figurek żołnierzy, kominiarczyków i postaci gwiazdora z choinką. Anioł przebrany za doręczycy-

Ryc. 6. Dziewczynka pod choinką sięgająca po jabłko, „Bozia dała”
(Źródło: „Światło” 1892, nr 24, s. 372)

³⁶ *Objaśnienia rycin*, „Światło” 1892, nr 24, s. 384.

³⁷ Pedagodzy i publicyści 2. połowy XIX wieku i początku XX stulecia nie zalecali kupowania dzieciom pajaców, arlekinów, ponieważ miały one psuć zmysł estetyczny oraz mogły wpłynąć szkodliwie na ich moralność, por. *Pajace*, [w:] *Dzieje zabawek dziecięcych*, s. 338-340.

³⁸ Tamże, s. 204-214.

³⁹ *Choinka*, „Kłosy”, 1880, nr 757, s. 6.

⁴⁰ Tamże.

Ryc. 7. Choinka

(Źródło: „Kłosy” 1880, nr 757, s. 5)

ciela poczty niesie pudełko cynowych figurek i piłkę w specjalnym woreczku, nagusek po prawej stronie choinki trzyma pod pachą pajacyka. Uciekający przed groźbami Gwiazdora aniołek ma na sznurku niewielką piłeczkę, zaś aniołek – dziewczynka zajął się zabawą lalką w długiej, strojnej sukience, lalczyną parasolką i spacerowym, trzykołowym wózkiem. Nie zabrakło też aniołka – żołnierza, który z szabelką u boku i wojskowej czapce uczy pajacyka musztry. U stóp aniołków skupionych najbliżej choinki, strojących ją, leżą figurki ludzików, pudełeczka, nożyczki, kubeczek z klejem, skrawki papierów i łupiny od orzechów – niezbędne do wykonywania zabawek choinkowych, świece oraz niewielkie jabłuszka, będące w XIX stuleciu popularną i smaczną ozdobą drzewka. Zabawy i zajęcia dziecinne przy choince przyrównane zostały w tekście komentującym grafikę do „nieba na ziemi”. Mimo że grafika jest autorstwa niemieckiego artysty, prezentowane na niej wokół choinki zabawki znajdowały się także w polskich domach, gdyż to właśnie z Niemiec chętnie i często je sprowadzano.

Wymarzone zabawki wzbudzały w dzieciach wiele emocji. Bywało również tak, że dzieci nienasycone zabawą nimi podczas zbyt krótkiego wigilijnego wieczoru, zmęczone towarzyszącym mu napięciem, zasypiały z wyczekaną zabawką (ryc. 8). Jedno ze śpiących dzieci nawet podczas snu nie wypuściło z rączki pajacyka.

Podobnie na rycinie 9 widzimy śpiące dzieci, które znużone wrażeniami wigilijnego wieczoru i zabawą wyczekiwanyymi zabawkami zasnęły w ich otoczeniu.

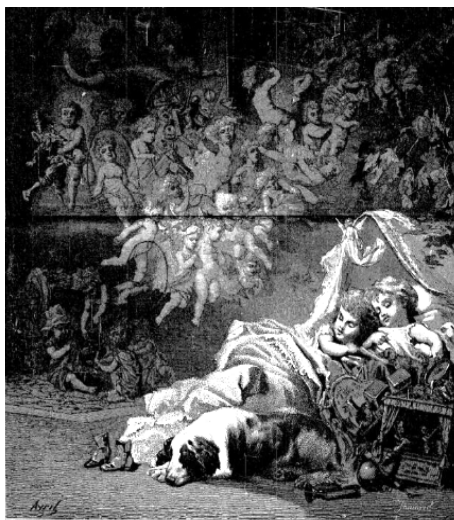

Ryc. 8. Poranek Bożego Narodzenia

(Źródło: „Kłosy” 1882, nr 913, s. 401)

Dwoje dzieciek niewinnych, zasypiających pod wrażeniem radości, jakie im gwiazda Chrystusowa przyniosła. Zasypane podarunkami, z duszyczką przepelnioną rajską błogością, ubawione aż do zanudzenia, toną we śnie cichym, rozkosznym, a wyraz ich uroczych, lubych twarzączek domyślać się pozwala, iż widma rojące się w ich sennej wyobraźni muszą być niewątpliwie dalszym ciągiem słodkich upojeń, doświadczo-nych przez nie na jawie⁴¹.

⁴¹ Na Gwiazdkę, „Kłosy” 1882, nr 912, s. 391.

Ryc. 9. *Senne marzenia dzieci w Wigilię Bożego Narodzenia*, rysunek Avrila

(Źródło: „Kłosy” 1882, nr 912, s. 392-393)

We śnie dziecinnym zabawom oddaje się rzesza aniołków, którym samo dzieciątko Jezus, piastowane przez Królową Anielską, sypie z rogu obfitości podarunki gwiazdkowe, by „nacieszyły się nimi na do woli, a potem je ziemskiej dziatwie na kolebę zanosły”⁴². W grupie bawiących się aniołków jeden jedzie na bujanym koniku, drugi gra na trąbce, trzeci trzyma w dłoniach dużą piłkę, czwarty pajaca, piąty obręcz do toczenia, inny skacze przez skakankę, zaś z rogu obfitości wysypują się najróżniejsze cacka – piłeczki, kręgle, bębni. Przy śpiących dzieciach widzimy stos zabawek, wśród których znajduje się teatrzyk z figurkami – aktorami na scenie, figurka zwierzęcia (prawdopodobnie pieska), piłka, trąbka, kolejka.

Kartki pocztowe

Doskonałym źródłem do badania specyfiki zabawek dziecięcych, szczególnie początku XX wieku, są kartki pocztowe⁴³. Stały się one powszechnym środkiem komunikacji międzyludzkiej u schyłku wieku XIX, a „złoty okres pocztówki” trwał do czasu I wojny światowej, kiedy drukowano je w największych nakładach, bogactwie motywów i na wysokim poziomie artystycznym⁴⁴. Ówczesne kartki pocztowe okazały się wartościowymi obiektami kolekcjonerskimi, zaś ich szczególnym walorem jest wartość historyczno-dokumentacyjna. Stanowią one nośnik cennych informacji z przeszłości zarówno dla etnografów, socjologów, jak i historyków, czy historyków sztuki. Badać można zarówno awersy pocztówek, czyli ich warstwę ikonograficzną, jak i teksty zamieszczane przez piszących na ich rewersach.

Ilustrowane kartki pocztowe mają ogromną nośność informacyjną, dokumentacyjną i znaczeniową. Dawniej wydana pocztówka – podobnie jak dzieło sztuki, jeśli nie uległo zniszczeniu – żyje nadal (choć w innym kontekście), będąc autentycznym śla-

⁴² Tamże.

⁴³ O historii kart pocztowych zob.: J. Kotłowski, *Złoty wiek pocztówki*, Płock 1988.

⁴⁴ J. Kotłowski, *Pocztówki. Kolekcja biblioteki uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1997, s. 8.

dem przeszłości widzialnym dla każdego, kto pragnie je dostrzec. Dziś stare pocztówki (widokówki) stają się dla nas świadectwem lansowanych niegdyś wzorów – mody i gustów epoki; są dokumentami źródłowymi w badaniu historii, kultury⁴⁵.

Okazuje się, że mogą one także służyć jako źródło do badania dziejów zabawek dziecięcych. W tym wypadku badaniu nie poddaje się tekstu pocztówki przesyłanego przez nadawcę, a obraz znajdujący się na jej awersie. Poszukując przekazów ikonograficznych poświęconych zabawkom, analizie warto poddać kartki okolicznościowe, czyli wysyłane z okazji różnorodnych świąt bądź uroczystości. Na potrzeby niniejszego tekstu analizie poddano okolicznościowe kartki przesyłane z okazji świąt Bożego Narodzenia.

Pocztówki okolicznościowe, na których przedstawione zostały zabawki dziecięce, rewers mają najczęściej w postaci czarno-białych lub kolorowanych fotografii (fotografia pocztówkowa). Często widnieje na nich scena rodzinna, przedstawiająca rodziców z dziećmi przy choince, pod którą ułożone zostały zabawki.

Bywa, że zabawki znajdują się także w rączkach dzieci. Analiza źródeł ikonograficznych pozwala stwierdzić, jakie zabawki były szczególnie popularne w okresie, z jakiego pochodzi dana pocztówka oraz które z bogatego asortymentu cacek dzieciennych szczególnie często znajdowały swoje miejsce pod choinką.

Na pocztówce datowanej na początek XX wieku (ryc. 10) widzimy pięcioosobową rodzinę przy choince, gdzie każde dziecko trzyma w rączkach zabawkę. Dziewczynka przytula niewielką, długowłosą lalkę ubraną w jasną sukienkę, chłopiec trzyma wełnianą owieczkę, prawdopodobnie wypchaną, z naturalnej owczej wełny. Trudno zidentyfikować zabawkę trzymaną przez najmłodsze dziecko; być może jest to jakaś grzechotka lub niewielka figurka. Pod choinką znajduje się piękna żaglówka, którą można było puszcząć na wodzie.

Ryc. 10. Rodzina przy choince, kartka pocztowa, początek XX wieku

(Źródło: Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna)

⁴⁵ Tamże, s. 9.

Ryc. 11. Rodzina przy choince i stoliku z zabawkami, kartka pocztowa, 1916 rok
(Źródło: Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna)

Na innej pocztówce (ryc. 11), datowanej na 1916 rok, świąteczne upominki i łakocie zostały wyeksponowane na specjalnym stoliku, przy którym obok choinki zgromadziła się rodzina. Wśród zabawek, które dzieci znalazły pod choinką, widzimy wózek dzwonekowy zaprzężony w dużego psa powleczonego sierścią (dzwonek znajdował się pomiędzy dużymi kołami zaprzęgu, kiedy dziecko wprowadzało zabawkę w ruch, symulując ciągnięcie zaprzęgu przez psa, dzwonek wydawał dźwięk), klocki z literami i obrazkami (różnej wielkości klocki pozwalały ustawić z nich wieżę – od największego do najmniejszego), figurkę konika (prawdopodobnie odlaną z celulozoidu), pluszowego misia, pluszowego kota na platformie z kółkami, laleczkę niemowlę, małą drewnianą figurkę owieczki na platformie. Dziewczynka przykłada jakiś przedmiot do ust – być może jest to gwizdek. Ułożenie zabawek zaprezentowane na pocztówce może sugerować, które z nich były przeznaczone dla dziewczynki, a które dla chłopca.

Częstym motywem prezentowanym na kartkach świątecznych była

Ryc. 12. Z podarkami, pocztówka, po roku 1900
(Źródło: Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna)

Ryc. 13. Kobieta w przebraniu anioła niosąca choinkę i zabawki dla dzieci, pocztówka, początek XX wieku

(Źródło: Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna)

(ryc. 13) kobieta w stroju anioła niesie na ramieniu choinkę, a w lewej ręce trzyma pluszowego misia oraz lalkę – żołnierza.

para niosąca bożonarodzeniowe drzewko oraz szereg paczek i paczuszek, w których znajdowały się podarki dla najbliższych. Wśród tych prezentów często były także zabawki dla najmłodszych. Na rycinie 12, datowanej na początek XX wieku, wśród różnych pakunków mężczyzna trzyma dziecięce wrotki, białego konika na platformie, kobieta natomiast brązowego pluszowego misia, pojazd na kołach i drewniane zwierzątko na platformie. W lewym górnym rogu pocztówki można dostrzec świąteczną scenę rodzinną – trzymający się za ręce rodzice stoją obok przybranego drzewka, pod którym ułożono prezenty, w tym konika na platformie. Dziewczynka przygląda się nowej lalczce, przytulając ją z miłością.

W Małopolsce i na Podkarpaciu prezenty najmłodszym przynosił Aniołek, dlatego również jego postać umieszczano na kartkach pocztowych. Na jednej z nich

Fotografia

Wynaleziona u schyłku 1. połowy XIX wieku fotografia szybko stała się popularnym, choć stosunkowo jeszcze wówczas kosztownym sposobem zatrzymywania chwil na cienkim papierku, naklejonym na tekturowy kartonik. Łatwo zauważyć, iż ukazane powyżej kartki pocztowe przygotowywane były właśnie na podstawie fotografii. Zdjęcia takie wykonywano najczęściej w pracowni fotografa, w specjalnie wykreowanej scenografii i ustalonych pozach. Odpowiednio przygotowaną fotografię powielano, po uprzednim naniesieniu na niej napisu „Wesołych Świąt” i w ten oto sposób powstawała fotografia pocztówkowa.

„Od pierwszych lat istnienia fotografii to nowe medium postrzegano jako pomoc historyczną”⁴⁶. Fotografii na potrzeby prywatne wykonywano

⁴⁶ *Fotografie i portrety*, [w:] P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, Kraków 2012, s. 39.

Ryc. 14. Eugenia Brzezińska z synem przy choince, Boże Narodzenie 1905 roku

(Źródło: Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna)

zarówno w fotograficznych atelier – wówczas dzieci najczęściej pozowały z zabawką – jak i w domach, kiedy uwieczniano między innymi świąteczne uroczystości. Wtedy to interesujące nas zabawki umieszczano najczęściej pod choinką.

Święta Bożego Narodzenia należały do chwil, które wśród zamożnych rodzin chętnie uwieczniano na fotografiach, utrwalając radosny nastrój i wspólnie spędzany czas. Na fotografiach z okresu Świąt zwykle widnieje wigilijny stół lub choinka, wokół niej skupiona rodzina, w otoczeniu podarków, także zabawek. Niezwykle bogaty zestaw wartościowych zabawek widzimy na fotografii, której bohaterką jest Eugenia Brzezińska z synem (ryc. 14). Dzieci, których w rodzinie było troje (dwóch chłopców i dziewczynka), znalazły pod choinką naturalnych rozmiarów wypchanego i powleczonego owczą wełną barana, dużą figurkę świnki, makietę sklepu z figurką sprzedawcy oraz dużą biskwitową lalkę. Na krześle w pudełku znajduje się zestaw do budowania torów kolejowych, na oparciu zawieszono strzelbę dziecienną oraz wojskową czapkę i trąbkę w kształcie rogu. Większość tych zabawek była pochodzenia zagranicznego, zapewne sprowadzona na specjalne zamówienie.

Jak wspomniano, na fotografiach zabawki najczęściej znajdowały się pod choinką. Przykładem różnorodności świątecznych zabawek dziecięcych może

Ryc. 15. *Choinka*, 1911 rok

(Źródło: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie)

być poniższa fotografia (ryc. 15), datowana na rok 1911. W narożniku pokoju stoi udekorowane okazałe drzewko, a pod nim znajdują się poukładane – zapewne w celu wykonania zdjęcia – zabawki. Można dostrzec typowo chłopięce przedmioty zabawy: opartą o ścianę strzelbę, wóz z konikami, jeźdźców na koniach, stajnię z figurkami zwierząt, zabawki z figurkami wprawianymi w ruch obrotowy oraz jakieś maszyny. Większość zabawek wyeksponowanych pod choinką została wykonana z drewna.

Podsumowanie

Jakie więc zabawki otrzymywały dzieci na Boże Narodzenie? Jaki był stosunek maluchów do prezentów świątecznych? Odpowiedzi na te pytania można znaleźć analizując źródła ikonograficzne.

Zabawka – z jednej strony – odzwierciedla tradycjonalizm, konserwatyzm dziecięcego świata, czego przejawem jest ukształtowany w początkowych okresach dziejów podstawowy kanon zabawek dziecięcych, z drugiej zaś jest odbiciem wielorakich przemian technologicznych, kulturowych, obyczajowych, estetycznych⁴⁷.

⁴⁷ D. Żołędź-Strzelczyk i in., *Dzieje zabawek dziecięcych*, s. 8.

Prezentowane ryciny obrazują różnorodność dziecięcych zabawek. Są one odbiciem tradycyjnego podziału na zabawki dziewczęce (lalka, wózek) i chłopięce (konik, biczyk, bębenek, strzelba), przygotowane do pełnienia odpowiednich ról społecznych. Można znaleźć zarówno proste, wykonane z drewna, przedmioty zabawy, jak też eleganckie, drogie, sprowadzane z zagranicy. Najczęściej przedstawiano zabawki – figurki (konika, pajaca, owieczki itp.), czyli przedmioty, które dziecko mogło chwycić w ręce lub przytulić. Autorzy analizowanych ilustracji starali się uwiecznić także emocje towarzyszące dzieciom podczas otrzymywania zabawek świątecznych. Najczęściej trzymały one podarunek, tuliły go, a nawet z nim spały. Ważne podkreślenia są twarze dzieci, ich postawy ciała ukazane w momencie oczekiwania na prezenty. Duże oczy, szeroki uśmiech, błogość, ale także lekkie przerażanie przed spotkaniem z Gwiazdorem – to uczucia znane również współczesnym dzieciom wypatrującym pierwszej gwiazdki i... prezentów pod choinką.

Na zakończenie należy podkreślić, że na wszystkich przedstawieniach omówionych w niniejszej analizie znajdują się pewne atrybuty świąt Bożego Narodzenia – choinka, Gwiazdor, aniołek, prezenty. Dzieci, uczestnicząc w obchodach świątecznych, nabywały odpowiednich kompetencji kulturowych. Poprzez trwanie w tradycjach i zwyczajach bożonarodzeniowych uczyły się nie tylko znaczenia religijnego roku liturgicznego, ale także przyjmowały i przejmowały klimat rodzinnych świąt. Dzięki owej tradycji, święta Bożego Narodzenia mają także dla współczesnych niezapomnianą atmosferę.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Pisane

- Arcta M., *Słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa 1916.
- Bartynowski M., *Obchód świąt Bożego Narodzenia w Polsce. (Kilka szczegółów z dziedziny prawa kanonicznego i archeologii)*, Kraków 1887.
- Biart L., *Pogadanki braci z siostrami, spisane ku zabawie młodych czytelników*, przekł J. Chęciński, Warszawa 1875.
- Boże Narodzenie, „Kłoso” 1871, nr 338.
- Choinka, „Kłoso” 1880, nr 757, s. 6.
- E. J., *Zabawki dzieciinne*, „Kłoso” 1885, nr 1068.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1901.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. I, Warszawa 1900.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. II, Warszawa 1901.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. III, Warszawa 1902.
- [Józefa Jaxa-Bąkowska] *Szczęсна, Zabawki dla dzieci*, „Bluszcz” 1899, nr 50.
- Kantor J., *Zwyczajne świąt Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy w okolicy Jarostawia*, Kraków 1913.

- Kronika Tygodniowa*, „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 51.
- Lalka. Podarunek młodym panienczkom z obrazkami. Rozmowy, powiastki, bajeczki dla dzieci, Lwów, ok. 1850.
- „Myśl Niepodległa” 1910, nr 156.
- Na Gwiazdkę, „Kłosy” 1882, nr 912.
- Objaśnienia rycin, „Światło” 1892, nr 24.
- Przerwa-Tetmajer W., *Gody i godne święta czyli Okres świąt Bożego Narodzenia w Krakowskiem*, Kraków 1898.
- Przewodnik o zdrowym pielęgnowaniu dzieci od przyjścia na świat aż do dojrzania, skreślony przez przyjaciela dzieci (lekarza), Lwów 1869.
- Rogożewski R., *Jakie zabawki kupować dzieciom*, „Dziecko” 1913, nr 9.
- Rykaczewski E., *Słownik języka polskiego podług Lindego i innych nowszych źródeł*, t. II, Berlin - Poznań 1866.
- Skarbiec dla rodzin w mieście i na wsi*, wydawnictwo „Biesiady Literackiej”, t. 1, Warszawa 1888.
- Słownik języka polskiego przez M.S.B. Linde*, t. VI, U-Z, Warszawa 1814.
- Słownik języka polskiego, obejmujący oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków [...] do podręcznego użytku*, cz. 2, P-Ż, Wilno 1861.
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1927, z. 44.
- Sobolewska A., *O zabawach i rozrywkach dziecięcych*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1912.
- Stella-Sawicki J., *Rady dla młodych mężatek*, Warszawa 1910.
- Styczeń. Kolęda, [w:] *Powieści moralne dla dzieci. Przez autorkę „Pamiętki po dobrej matce”*, Warszawa 1820.
- Wernic H., *Praktyczny przewodnik wychowania*, Warszawa 1891.
- Wernic H., *Wychowanie dziecka: włącznie do lat 6-ciu*, Warszawa 1902.
- Wężyk P., *Gwiazdor i dzieci*, „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, ilustrowany” 1910, nr 52.

Ikonograficzne

- „Bozia data”, „Światło” 1892, nr 24.
- Choinka, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, 1911.
- Eugenia Brzezińska z synem przy choince, Boże Narodzenie 1905 r., Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna.
- Gwiazdka (fragment grafiki), „Kłosy” 1871, nr 338.
- Gwiazdka, „Biesiady Literackie” 1886, nr 52.
- Gwiazdor i dzieci, „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, ilustrowany” 1910, nr 52.
- Kobieta w przebraniu anioła niosąca choinkę i zabawki dla dzieci, pocztówka, początek XX wieku, Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna.
- „Nie dla mnie...”, rysunek oryginalny Ksawerego Pillatiego (fragment grafiki), „Tygodnik Ilustrowany” 1883, nr 51.
- Poranek Bożego Narodzenia, „Kłosy” 1882, nr 913.
- Rodzina przy choince, kartka pocztowa, początek XX wieku, Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna.
- Sen dzieci, „Praca. Tygodnik polityczny i literacki, ilustrowany” 1910, nr 52.
- Senne marzenia dzieci w Wigilię Bożego Narodzenia, rysunek Avrila, „Kłosy” 1882, nr 912.
- Z podarkami, pocztówka, po 1900 r., Biblioteka Narodowa, Polona, domena publiczna.

Opracowania

- Bibliografia Historii Wielkopolski za lata 1939-2000 osoby A-Ż*, Biblioteka PTPN, <http://www.biblioteka.ptpn.poznan.pl/sites/default/files/bibliografiaosoby.pdf> (22.02.2018).
- Bujak J., *Zabawki w Europie. Zarys dziejów – rozwój zainteresowań*, Kraków 1988.
- Burke P., *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, Kraków 2012.
- Kabacińska K., *Zabawy i zabawki dziecięce w osiemnastowiecznej Polsce*, Poznań 2007.
- Kabacińska K., *Zabawy i zabawki dziecięce w świetle polskiej nowelistyki pozytywistycznej*, Zabawy i Zabawki, 2008, 1-4.
- Kabacińska K., *Od grzechotki do... – słów kilka o zabawkach dziecięcych*, Studia Edukacyjne, 2010, 11.
- Kabacińska-Łuczak K., Ratajczak K., *Dziecko chłopskie w czasie sacrum – konteksty edukacyjne (średniowiecze-epoka nowożytna)*, Studia Edukacyjne, 2013, 28.
- Kabacińska-Łuczak K., Ratajczak K., *Dynamika przemian od społeczeństwa tradycyjnego do ery nowoczesności*, [w:] *Rekonstrukcje tożsamości w kulturze natychmiastowości*, red. D. Hejwosz-Gromkowska, Poznań 2014.
- Kotłowski J., *Złoty wiek pocztówki*, Płock 1988.
- Kotłowski J., *Pocztówki. Kolekcja biblioteki uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1997.
- Nadrowski H., *Sacrum czasoprzestrzeni – reinterpretacja – kontrowersje – świat wartości*, Toruń 2012.
- Nawrot-Borowska M., *Zabawy i zabawki dziecięce w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku – wybrane problemy z wykorzystaniem grafik z epoki*, Biuletyn Historii Wychowania, 2013, 30.
- Nawrot-Borowska M., *Obrazki z dziejów lalki*, [w:] *Z badań nad tradycją polskiej pedagogiki*, t. 2: *Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Danucie Koźmian*, red. E. Magiera, J. Król, Szczecin 2016.
- Nawrot-Borowska M., Kabacińska-Łuczak K., *Co podarować dziecku na Gwiazdkę? Porady pedagogiczne i oferty reklamowe dla kupujących zabawki z II połowy XIX i początku XX wieku (w druku)*.
- Quinkenstein M.A. (red.), *Grafika prasowa w XIX wieku*, Kórnik 2007.
- Szyndler B., *Tygodnik ilustrowany „Kłosa” (1865-1890)*, Wrocław 1981.
- Wojciechowska B., *Od Godów do świętej Łucji. Obrzędy doroczne w Polsce późnego średniowiecza*, Kielce 2000.
- Zabawka – przedmiot ludyczny i obiekt kolekcjonerski*, red. K. Kabacińska-Łuczak, D. Żołędź-Strzelczyk, Poznań 2016.
- Żołędź-Strzelczyk D., *„A cacek też dużo było”. Zabawki dziecięce na ziemiach polskich w średniowieczu i epoce nowożytnej*, *Kwartalnik Historyczny*, 2013, 1.
- Żołędź-Strzelczyk D., *Rola zabawek w przygotowaniu do pełnienia ról społecznych kobiecych i męskich w epoce nowożytnej*, [w:] *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015.
- Żołędź-Strzelczyk D., Kabacińska K. (red.), *Dawne zabawy dziecięce*, Kielce – Warszawa 2008.
- Żołędź-Strzelczyk D., Kabacińska K. (red.), *Dawne i współczesne zabawki dziecięce*, Poznań 2010.
- Żołędź-Strzelczyk D., Gomułka I., Kabacińska-Łuczak K., Nawrot-Borowska M., *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku*, Wrocław 2016.